

Maciej Moszyński, *Antysemityzm w Królestwie Polskim. Narodziny nowoczesnej ideologii antyżydowskiej (1864–1914)*, Instytut Historii UAM, Poznań 2017, ss. 468

Historycy związani z Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza w Poznaniu zajmujący się dziejami ziem polskich w „długim” XIX stuleciu cieszą się zasłużoną renomą przede wszystkim z racji badań prowadzonych przez nich nad przeszłością Wielkopolski pod zaborem pruskim. Z tym większym uznaniem należy przyjąć pracę Macieja Moszyńskiego, który wyszedł poza krąg tematów dominujących w poznańskim środowisku akademickiej historiografii, podejmując się analizy nowoczesnej ideologii antyżydowskiej w Królestwie Polskim — czyli w regionie, który według słów samego autora stanowił w tym czasie „jedno z kluczowych (jeśli nie najważniejsze) centrów polskiego życia społeczno-kulturowego” (s. 23).

Podstawową osią rozważań uczynił Moszyński weryfikację tezy Rudolfa Jaworskiego, jakoby na ziemiach polskich było wiele osób wyznających poglądy antysemickie i „praktykujących” antyżydowskie działania, niewielu natomiast miało być „teoretyków”, dostarczających rodzimemu antysemityzmowi argumentów bazujących na intelektualnej podbudowie. Autor skoncentrował się w swej pracy na rekonstrukcji i analizie sądów i wyobrażeń głoszonych przez rodzime środowiska antysemickie, pozostawiając na drugim planie działania wchodzące w zakres „szeroko rozumianej praktyki społecznej” (s. 16).

Ramy chronologiczne pracy obejmują lata 1864–1914, czyli okres, kiedy Żydzi zaczęli korzystać z równouprawnienia nadanego im w 1862 r., potęgując i zmieniając charakter istniejącej już wcześniej niechęci Polaków, zarówno chrześcijan, jak i tych, którzy z chrześcijaństwem przejściowo lub na stałe zerwali. Moszyński słusznie jednak podkreśla, że nieuprawnione i wręcz niemożliwe jest oddzielanie „tradycyjnego”, religijnie motywowanego antyjudajizmu od dziewiętnastowiecznego, „nowoczesnego” antysemityzmu. Stare sądy i wyobrażenia ulegały transformacji, ale sami propagatorzy antysemityzmu chętnie powoływali się na prominentnych głosicieli antyżydowskich poglądów z poprzednich epok. Nową jakością w upowszechnianiu antysemityzmu i mobilizowaniu różnych środowisk za pośrednictwem antyżydowskich kampanii była dynamicznie rozwijająca się pod koniec XIX w. prasa. Podstawowym zasobem źródeł omawianej książki są zatem polskie czasopisma wydawane na terenie Kongresówki. Poza najbardziej znanym tygodnikiem „Rola”, ukazującym się w latach 1883–1912, analizą objęto kilkadziesiąt tytułów reprezentujących środowiska postępowo-liberalne, konserwatywno-ziemiańskie oraz narodowe. Autor często sięga też do publicystyki pozaprasowej, w której ówczesni działacze polityczni i publicyści często szerzej prezentowali tematy poruszane przez nich w prasie.

Książka dzieli się na sześć rozdziałów, w których chronologicznie zaprezentowano rozwój ideologii antysemickiej. Pierwszy, zatytułowany „Punkt wyjścia idei (1864–1875)”, przybliży klimat polityczny, ideowy i społeczny po powstaniu styczniowym, przyjmując za narrację wiodącą pochodzenie i młode lata Jana Jeleńskiego (1845–1909), czyli postaci najczęściej pojawiającej się na kartach omawianego opracowania. Jeleński jako pierwszy polski publicysta już w latach siedemdziesiątych XIX w. zaczął publikować teksty, w których pojawiły się antysemickie wątki skojarzone z wezwaniami do obrony „klas niezamożnych” przed

konkurencją żydowskiej „faktorsko-handlowej kasty” oraz przed rosnącą potęgą kapitału, również skupionego w rękach Żydów.

Drugi rozdział, „W obliczu wzrostu nastrojów antyżydowskich (1876–1882)”, jest już znacznie obszerniejszą prezentacją prób objaśniania ówczesnej rzeczywistości przez pryzmat antysemityzmu. Wówczas to Jeleński stał się pierwszoplanową postacią w środowisku publicystów posługujących się hasłami antyżydowskimi. W 1876 r. zebrał on swoje dotychczasowe przemyślenia w broszurze *Żydzi, Niemcy i my. Mieszkający w Królestwie Polskim Żydzi i Niemcy uznani zostali w niej za „obcych” wobec „nas”, czyli Polaków, przy czym znamienne było traktowanie obu społeczności jako wrogich, niezależnie od stopnia ich polonizacji. W przypadku ludności żydowskiej oznaczało to porzucenie pozytywistycznego projektu „cywilizowania” tradycyjnych wyznawców judaizmu przy pomocy Żydów „oświeconych”, w oczach Jeleńskiego wszyscy oni mieli bowiem posiadać „wspólne interesy”. Propagowana przez Jeleńskiego niechęć do „Żydów nowoczesnych” zaczęła się wkrótce upowszechniać, czego wyrazem była między innymi publicystyka konserwatywnych, warszawskich dzienników „Niwa” oraz „Wiek”. Znamienne były również reakcje na antyżydowski pogrom w grudniu 1881 r. Wezwaniom katolickich księży do zaprzestania przemocy i powszechnie wyrażanemu współczuciu dla ofiar towarzyszyły komentarze, w których usprawiedliwiano sprawców i spychano odpowiedzialność na ofiary.*

W 1883 r., niewiele ponad rok po warszawskim pogromie, Jeleński — dotąd publikujący na łamach różnych periodyków — usamodzielniał się i zaczął wydawać własne czasopismo „Rola”. Geneza i pierwsze lata funkcjonowania tej gazety zostały scharakteryzowane w trzecim rozdziale omawianego tomu — „Początki ideologicznego antysemityzmu (1883–1886)”. Głoszone już wcześniej poglądy zostały na łamach „Roli” rozwinięte i pogłębione przede wszystkim za sprawą nowego publicysty, pochodzącego z Poznańskiego Teodora Jeske-Choińskiego. Dużo lepiej wykształcony od Jeleńskiego sformułował on program odnowy konserwatywności, mającego przeciwstawić się bezwyznaniowym liberałom i kapitalistom, kultuwającym egoizm, „kult złotego cielca” i „pragnienie używania cielesnego”. Za szczególnie niebezpieczny uznawał sojusz liberałów z „nowoczesnymi Żydami”, co skłaniało Choińskiego do głoszenia antysemityzmu z otwartością i gwałtownością niespotykaną dotąd w prasie Królestwa Polskiego. Jego rychłe (bo w roku 1883) odejście z zespołu „Roli” nie osłabiło wpływów periodyku, który zyskiwał czytelników czasami w wyniku niespodziewanego zbiegu okoliczności. Przykładem były przychylnie słowa Jana Matejki, wdzięcznego za poparcie udzielone mu przez „rolarzy” w sporze z krakowską gminą żydowską.

Czwarty rozdział, zatytułowany „Od „rolarzy” do narodowców (1886/7–1904)”, stanowi obszerną analizę ewolucji i różnicowania się antysemitycznych środowisk w Kongresówce. Wzajemny dystans „rolarzy” oraz Kościoła katolickiego uległ w tym czasie skróceniu, co zwiastowała już publicystyka Choińskiego. Ambicją Jeleńskiego zawsze było stworzenie szerokiego ruchu politycznego, co okazało się niemożliwe bez odwołania się do katolicyzmu jako narodowej religii Polaków. Na łamach „Roli” zaczęło się zatem pojawiać coraz więcej artykułów pisanych przez księży, a jednocześnie tematyka antyżydowska zyskała trwałą obecność w „Przeglądzie Katolickim” — nieoficjalnym organie kurii warszawskiej. Już jednak w latach dziewięćdziesiątych XIX w. antyżydowskie środowiska zaczęły się ze sobą konfliktować: obok „Roli”, kierującej swoją ofertę do masowego czytelnika, nadal ukazywała się konserwatywna „Niwa”, która odwoływała się do „asemityzmu”. Była to koncepcja sformu-

lowana przez księdza Mariana Morawskiego, jezuitę z Krakowa, który próbował znaleźć pośrednią drogę między agresywnym, „podżegającym” antysemityzmem a filosemityzmem, „ludzącym się nadzieją asymilacji” (s. 263–264). W praktyce oznaczało to, że „Niwa” stała się periodykiem zorientowanym na bardziej wymagającego czytelnika, co jednak nie uchroniło redaktorów obu pism przed wzajemną konkurencją przeradzającą się w otwartą wrogość. Prawdziwym jednak zagrożeniem dla obu obozów skupionych wokół „Roli” i „Niw” okazał się tygodnik „Głos”, którego pojawienie się w 1886 r. zwiastowało narodziny nowoczesnego ruchu narodowego. Moszyński bardzo starannie przeanalizował ewolucję poglądów głoszonych na łamach nowego czasopisma, wskazując, że choć początkowo krytykowano w nim „ludowy” antysemityzm Jeleńskiego i „rolarzy”, to jednocześnie podzielano przekonanie o trwałej odrębności Żydów i konieczności społecznej samoobrony. Stanowisko to uległo krystalizacji w latach dziewięćdziesiątych XIX i na początku XX w., kiedy Jan Popławski, Zygmunt Balicki i Roman Dmowski opublikowali szereg pism programowych polskiego nacjonalizmu, przyznając wprawdzie Żydom możliwość pełnego równouprawnienia, ale pod warunkiem nie tylko przyjęcia polskiej kultury, lecz także pełnego utożsamienia się z polskimi celami narodowymi, zakładającymi izolację wyznawców judaizmu.

Rozdział piąty, „Antysemityzm wobec nowych wyzwań (1905–1907)”, poświęcony został przełomowemu okresowi rewolucji i wyborów do Dumy, kiedy wzrosła aktywność polityczna zarówno Polaków, jak i Żydów, a zwiększona obecność tych ostatnich w partiach lewicowych tylko umocniła istniejący już wcześniej stereotyp „żydowskiego wyrotowca”. Wiodącym „bohaterem” prowadzonych w tym rozdziale rozważań jest nadal Jan Jeleński, który wraz ze swym synem Szczepanem Jeleńskim oraz ponownie pozyskanym publicystą Jeske-Choińskim zintensyfikował działalność wydawniczą, starając się doprowadzić do utworzenia ruchu chrześcijańsko-społecznego. Znacząca część hierarchii i duchowieństwa katolickiego poparła jednak ruch endecki, który po 1905 r. stał się legalnym stronnictwem reprezentowanym w rosyjskiej Dumie Państwowej.

Ostatni, szósty rozdział — „Na drodze do unifikacji ideologicznego antysemityzmu (1908–1914)” — zawiera prezentację procesu prowadzącego do wzrostu wpływów endecji, która wykorzystwała antysemityczne sądy i wyobrażenia głoszone przez zmarłego w 1909 r. Jeleńskiego, marginalizując środowisko „rolarzy” wraz z popieranym przez nich masowym ruchem katolicko-społecznym. Wzrost napięcia politycznego, spowodowany wydzieleniem guberni chełmskiej z obszaru Królestwa Polskiego w 1912 r. oraz projektem ustanowienia samorządu w miastach Kongresówki, doprowadził jednocześnie do takiego zaostrzenia nastrojów antyżydowskich, że ulegli im nawet niektórzy przedstawiciele liberalnej inteligencji, niekryjący trapiącej ich niechęci zwłaszcza do napływowych „litwaków”.

Książka Macieja Moszyńskiego, jakkolwiek mocno nasycona faktografią, jest pracą analityczną, wyjaśniającą. Autor znakomicie orientuje się w najnowszych badaniach nad antysemityzmem europejskim, prowadzonych zarówno przez badaczy polskich, jak i zagranicznych. Być może wątki zaprezentowane w ostatnich dwóch rozdziałach można było rozwinąć, ale zrobił to już znakomicie Grzegorz Krzywiec¹, korzystający zresztą z maszynopisu pracy Moszyńskiego. Największą wartością omawianej książki jest jednak wykazanie doniosłej,

¹ KRZYWIEC 2017.

wręcz decydującej roli antyżydowskich uprzedzeń w kształtowaniu się oblicza nowoczesnego narodu polskiego. Wyobrażenia o własnej grupie społecznej czy narodowej tworzą się jak wiadomo na podstawie rozróżnienia swój-obcy, a owym najbardziej widocznym „obcym” byli w Królestwie Polskim przede wszystkim Żydzi, a dopiero w dalszej kolejności Rosjanie i Niemcy. Trudno zatem nie przyznać racji Moszyńskiemu, kiedy podkreśla, że badania nad antysemityzmem przełomu XIX i XX w. pozwalają lepiej zrozumieć czasy chronologicznie późniejsze, również te najnowsze. Można tu zresztą dodać, że konsekwencją antysemityzmu sprzed pierwszej wojny światowej było już zabójstwo Gabriela Narutowicza w 1922 r.², a nie dopiero — jak wskazuje autor — pogromy z drugiej połowy lat trzydziestych. I trudno też nie zgodzić się Moszyńskim, że „dyskursem antysemitycznym z drugiej połowy XIX wieku i tym z początków naszego stulecia rządzą zaskakująco podobne mechanizmy” (s. 436) — ale i to stwierdzenie można uzupełnić odwołaniem do niedawno wydanej pracy, której autorka, Monika Bobako, wskazuje, że wyobcowywanie europejskich Żydów splecione jest z konstruowaniem stereotypu muzułmanów jako innych i obcych w Europie³.

Olgierd Kiec
Uniwersytet Zielonogórski
Instytut Politologii

WYKAZ CYTOWANYCH ŹRÓDEŁ I LITERATURY PRZEDMIOTU DLA DZIAŁU RECENZJI

- ALVAR EZQUERRA 2004 = Alfredo Alvar Ezquerro, *Union of the Crowns in Spain. Agreements and Frustrations (16th–18th Century)*, w: *Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. Krzysztof Ślusarek, Kraków 2004, s. 109–115
- ALVAR EZQUERRA 2016 = Alfredo Alvar Ezquerro, *Carlos V: Carolus (In)victissimus*, Madryt 2016
- AT, V = Acta Tomiciana, t. V, wyd. Tytus Działyński, Poznań 1855
- AT, VI = Acta Tomiciana, t. VI, wyd. Tytus Działyński, Poznań 1857
- AT, VIII = Acta Tomiciana, t. VIII, wyd. Tytus Działyński, Poznań 1876
- AT, IX = Acta Tomiciana, t. IX, wyd. Zygmunt Celichowski, Poznań 1876
- AT, X = Acta Tomiciana, t. X, wyd. Zygmunt Celichowski, Poznań 1898
- AT, XIII = Acta Tomiciana, t. XIII, wyd. Zygmunt Celichowski, Poznań 1915
- AT, XIV = Acta Tomiciana, t. XIV, wyd. Władysław Pociecha, Poznań 1952
- AT, XV = Acta Tomiciana, t. XV, wyd. Władysław Pociecha, Wrocław–Kraków 1957
- AT, XVIII = Acta Tomiciana, t. XVIII, wyd. Waclaw Urban, Andrzej Wyczański, Ryszard Marciniak, Kórnik 1999
- BARTOSZEWICZ 2012 = Agnieszka Bartoszewicz, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*, Warszawa 2012

² Przekonująco wykazała to książka, która ukazała się już po publikacji omawianej pracy Moszyńskiego, vide BRYKCYŃSKI 2017.

³ BOBAKO 2017, s. 375.

- BARTOSZEWICZ 2016 = Agnieszka Bartoszewicz, *Projekt wydawnictwa „Katalog testamentów z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku”*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXIII, 2016, 4, s. 571–575
- BATAILLON 1950 = Marcel Bataillon, *Erasto y España*, t. I–II, México 1950 (1937)
- BIŁOUS 2011a = Natalia Biłous, *Заповіти луцьких міщан кінця XVI — першої половини XVII ст.*, „Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ”, VII, 2011, s. 191–203
- BIŁOUS 2011b = Natalia Biłous, *Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660–1670*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LIX, 2011, 3–4, s. 347–362
- BIŁOUS 2012a = Natalia Biłous, „Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським”. *Поховання волинських міщан у XVII ст.*, w: *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*, Київ 2012, s. 296–308
- BIŁOUS 2012b = Natalia Biłous, *Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз*, w: *Студії і матеріали з історії Волині*, 2012, red. Wołodymyr Sobczuk, Krzemieniec 2012, s. 291–303
- BIŁOUS 2013a = Natalia Biłous, *Ціна шляхетського поховання на Волині наприкінці XVII ст.*, w: *Повсякдення ранньомодерної України*, т. II: *Світ речей і повсякденних уявлень*, Київ 2013, s. 297–315
- BIŁOUS 2013b = Natalia Biłous, *Konflikty w rodzinach mieszkańców miast Wołynia w świetle testamentów XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXI, 2013, 2, s. 317–325
- BIŁOUS 2016 = Natalia Biłous, *Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXI, 2016, 2, s. 211–224
- BOBAKO 2017 = Monika Bobako, *Islamofobia jako technologia władzy. Studium z antropologii politycznej*, Kraków 2017
- BOGUCKA, SAMSONOWICZ 1986 = Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1986
- BRYKCZYŃSKI 2017 = Paweł Brykczyński, *Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w międzywojennej Polsce*, Warszawa 2017
- CARANDE 1943 = Ramón Carande, *Carlos V y sus banqueros*, t. I–III, Madrid 1943, 1949, 1967
- CHAUNU 1955 = Pierre Chaunu, *Le mouvement des navires et des marchandises entre l'Espagne et l'Amérique de 1504 à 1650. Le trafic, de 1504 a 1660*, t. II, Paris 1955
- CHAUNU 1955–1960 = Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504–1650)*, t. I–XII, Paris 1955–1960
- CHAUNU 1976 = Pierre Chaunu, *La España de Carlos V*, Barcelona 1976 (1973)
- CHAUNU 1977 = Pierre Chaunu, d'Huguette Chaunu, *Séville et l'Amérique aux XVIe et XVIIe siècles*, Paris 1977
- CHUDOBA 1963 = Bohdan Chudoba, *España y el Imperio (1519–1643)*, Madrid 1963 (1952)
- EFE, VIII = *Documenta Polonica ex Archivo Generali Hispaniae in Simancas I pars*, ed. Valerianus Meysztowicz, Roma 1963 (Elementa ad Fontium Editiones, VIII)
- EKSTEINS 2014 = Modris Eksteins, *Święto Wiosny. Wielka Wojna i narodziny nowego wieku*, przeł. Krystyna Rabińska, Poznań 2014
- EKSTEINS 2015 = Modris Eksteins, *Taniec w słońcu. Geniusz, celebra i kryzys prawdy w epoce nowoczesnej*, przeł. Jerzy Łoziński, Poznań 2015
- ELLIOTT 1989 = John Elliott, *Spain and its world 1500–1700: selected essays*, London 1989

- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 2003 = Manuel Fernández Álvarez, *Cesarz Karol V*, Warszawa 2003 (1976)
- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ 2015 = Manuel Fernández Álvarez, *Carlos V el César y el Hombre*, Madrid 2015 (1999)
- FREJLICH 2016 = Kamil Frejlich, *Upatrując niepewność życia mego na tym mizernym świecie. Testamenty jurydyczan horodnictwa wileńskiego w pierwszej połowie XVII w.*, „Lietuvos Istorijos Studijos”, XXXVII, 2016, s. 69–82
- GALASSO 2011 = Giuseppe Galasso, *Carlos V y la España imperial. Estudios y ensayos*, Madrid 2011 (2006)
- GARCÍA GARCÍA 2000 = Bernardo García García, *El Imperio de Carlos V procesos de agregación y conflictos*, Madrid 2000
- GARCÍA HERNÁN 2015 = Enrique García Hernán, *Ignacio de Loyola y su familia, w: Erasmo y España. 75 años de la obra de Marcel Bataillon (1937–2012)*, red. Eliseo Serrano, Saragossa 2015, s. 103–122
- GARCÍA HERNÁN 2016a = David García Hernán, *Carlos V. Imperio y frustración*, Madrid 2016
- GARCÍA HERNÁN 2016b = Enrique García Hernán, *Persian Knights in Spain: Embassies and Conversion Processes*, w: *The Spanish Monarchy and Safavid Persia in the Early Modern Period. Politics, War and Religion*, ed. E. García Hernán, José Cutillas Ferrer, Rudi Matthee, Valencia 2016, s. 63–97
- JOVER ZAMORA 1987 = José María Jover Zamora, *Carlos V y los Españoles*, Madrid 1987
- KAMEN 2008 = Henry Kamen, *Imperium hiszpańskie. Dzieje rozkwitu i upadku*, Warszawa 2008 (2003)
- KAMEN 2017 = Henry Kamen, *Carlos Emperador. Vida del rey César*, Madrid 2017
- KARPIŃSKI 1989 = Andrzej Karpiński, *Zapisy pobożne i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII wieku*, w: *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej*, red. Maria Bogucka, Warszawa 1989, s. 203–233
- KARPIŃSKI 1995 = Andrzej Karpiński *Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*, Warszawa 1995
- KARPIŃSKI 2011 = Andrzej Karpiński, *Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550–1700*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LIX, 2011, 3–4, s. 363–379
- KOHLER 2000 = Alfred Kohler, *Carlos V: 1500–1558: una biografía*, Madrid 2000 (1999)
- KORPÁS 2001 = Zoltán Korpás, *La frontera oriental de la Universitas Christiana entre 1526–1532. La política húngara y antiturca de Carlos V*, w: *Carlo V: europeísmo y Universalidad. Los escenarios del Imperio* [Congreso internacional, Granada mayo 2000], t. III, Granada 2001, s. 321–336
- KRZYWIEC 2017 = Grzegorz Krzywiec, *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemitycznych na ziemiach polskich początku XX wieku (1905–1914)*, Warszawa 2017
- LYNCH 1970 = John Lynch, *España bajo los Austrias. Imperio y absolutismo (1516–1598)*, Barcelona 1970
- MADARIAGA 1989 = Salvador Madariaga, *Carlos V*, Barcelona 1989 (1969)
- MAŁOWIST 1963 = Marian Małowist, *O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej*, „Przegląd Historyczny”, LIV, 1963, 1, s. 27–37

- MANYŚ 2018 = Bernadetta Manyś [rec.], *Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII wieku. Katalog, oprac. Kamil Frejlich, Wydawnictwo Semper, Warszawa 2017 (Katalogi Testamentów Mieszkańców Miast z Terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, I)*, „Przegląd Historyczny”, CIX, 2018, 1, s. 165–167
- MARAVALL 1999 = José Antonio Maravall, *Carlos V y el pensamiento político del Renacimiento*, Madrid 1999 (1960)
- MĄCZAK 1986 = Antoni Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986
- MROZOWSKI 2010 = Krzysztof Mrozowski, *Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy w świetle najstarszych zachowanych testamentów*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LVIII, 2010, 2, s. 191–196
- MÜLLER 2016 = Jan-Werner Müller, *Przeciw demokracji. Idee polityczne XX wieku w Europie*, Warszawa 2016
- PAYNE 2011 = Stanley G. Payne, *Civil War in Europe, 1905–1949*, Cambridge 2011
- PAZ Y MELIÁ 1925 = Antonio Paz y Meliá, *El embajador polaco Juan Dantisco en la Corte de Carlos V*, „Boletín de la Real Academia Española”, XI, 1924, s. 55–69, 304–320, 427–444, 586–600; XII, 1925, s. 73–93
- PÉREZ 2015 = Joseph Pérez, *Carlos V, soberano de dos mundos*, Barcelona 2015 (1999)
- PEUKERT 2005 = Detlev J.K. Peukert, *Republika Weimarska. Lata kryzysu klasycznego modernizmu*, przeł. Barbara Ostrowska, Warszawa 2005
- POCIECHA 1947 = Władysław Pocięcha, *Polska wobec elekcji cesarza Karola V w roku 1519*, Wrocław 1947
- POPIOLEK 2009 = Bożena Popiołek, *Woli mojej ostatniej testament ten... testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009
- POTOCKI 1952 = Jan Potocki, *La defensa de la Unidad Europea en la segunda mision del Embajador Polaco Juan Dantisco cerca del Emperador Carlos V: conferencia en la Real Academia de la Historia*, Madrid 1952
- PRZEZDZIECKI 1947 = Reginald Przeździecki, *Los embajadores de España en Polonia*, w: „Boletín de la Real Academia de la Historia”, CXXI, 1947, s. 397–441
- RADOMSKI 2013 = Maciej Radomski, *Urząd krakowskiego wójta sądowego i jego rola w uwierzytelnianiu i przechowywaniu testamentów i inwentarzy pośmiertnych u schyłku średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXI, 2013, 2, 263–268
- RIVERO RODRÍGUEZ 2005 = Manuel Rivero Rodríguez, *Gattinara: Carlos V y el sueño del Imperio*, Madrid 2005.
- RUIZ MARTÍN 1954 = Felipe Ruiz Martín, *Carlos V y la confederación polaco-lituana*, Madrid 1954
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ 2000 = Claudio Sánchez-Albornoz, *España, un enigma histórico*, Barcelona 2000 (1956)
- SCHATZ 1991 = Jaff Schatz, *The Generation. The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1991
- SKOWRON 2004 = Ryszard Skowron, *Interkontynentalna unia iberyjska (1580–1640)*, w: *Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. Krzysztof Ślusarek, Kraków 2004, s. 117–130
- SOWA 2011 = Jan Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011

- SLIŽ 2013 = Natalia Sliž, *Testamenty mieszczan grodzieńskich w pierwszej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXI, 2013, 2, s. 305–316
- SLIŽ 2014a = Natalia Sliž, *Тэстамент берасцейскага бурмістра Станіслава Баброўскага, 1639 г.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, XLII, 2014, s. 7–24
- SLIŽ 2014b = Natalia Sliž, *Тэстамент гарадзенскага радцы Фёдара Багдановіча*, „Архіварыус”, XII, 2014, s. 65–85
- Testamenty mieszczan* 2010 = *Testamenty mieszczan warszawskich od XV do końca XVII wieku. Katalog*, oprac. Agnieszka Bartoszewicz, Andrzej Karpiński, Katarzyna Warda, Warszawa 2010
- Testamenty szlacheckie* 2018 = *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII wieku*, wyd. Paweł Klint, Konrad Rzemieniecki, Jakub Węglorz, Wrocław 2018 (Źródła Dziejowe, 30) (w druku)
- Testamenty szlachty* 2016 = *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVIII wieku*, oprac. i wyd. Jacek Kowalkowski, Wiesław Nowosad, Warszawa 2016
- VILLACAÑAS 2008 = José Luis Villacañas, *Qué imperio? Un ensayo polémico sobre Carlos V y la España imperial*, Córdoba 2008
- WARDA 2013 = Katarzyna Warda, *Testamenty mieszczan radziejowskich w późnym średniowieczu w świetle ksiąg ławniczych i radzieckich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, LXI, 2013, s. 269–275
- WINNYCHENKO 2006 = Oksana Winnychenko, *Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII ст. (на матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду)*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, CCLII, 2006, s. 663–686
- WINNYCHENKO 2009 = Oksana Winnychenko, *Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело*, praca doktorska, 2009
- WYCZAŃSKI 1954 = Andrzej Wyczański, *Francja wobec państw Jagiellońskich w latach 1515–1529. Studium z dziejów francuskiej polityki zagranicznej epoki Odrodzenia*, Wrocław 1954
- WYSMUŁEK 2015 = Jakub Wysmułek, *Testamenty mieszczan krakowskich (XIV–XV wiek)*, Warszawa 2015